

DİVANÜ LÜGAT-İT-TÜRK VE ALP ER TUNGA¹

ORHAN ŞAIK GÖKYAY

Divanü Lûgat-it-Türk, Kâşgarlı Mahmut'un Karahanlılar zamanında yazdığı Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Yazar, aslında Barsganlıdır. Üç cilt olan kitabında, özellikle Kâşgar Hakanlı Türkçesini, Çiğilce ve Oğuzcayı canlandırmıştır. Kitabın önemi yalnızca zengin bir Türkçe sözlük olmakla kalmaz. Kâşgarlı, Bizans hududundan Çin sınırına değin uzayan Türk illerinde yaşayan Türk kabilelerinin lehçelerinden de örnekler vermiştir. Bu kadar da değil, bu kitapta Türklerin yaşadığı yerlere, Türk etnografyasına, onların toplum hayatına olduğu gibi inançlarına dair de bilgiler buluyoruz. Bunların değeri çok büyüktür. En eski Türk savlari bu kitapta yer almıştır; bize değin gelmeyen edebî eserlerden, eski destanlardan, halk edebiyatından zengin örnekler de verilmiştir. Arap edebiyatına özenilerek meydana getirilmiş şiir örneklerine bile rastlanmaktadır. Bütün bu yönleriyle bu kitap kültür tarihimizin en büyük kaynaklarından biridir.

En eski Türk destanı saydığımız Oğuz destanının baş temelini veren *Şu ve Alp Er Tunga* rivayetlerini biz buradan öğreniyoruz. Bu rivayetlerde, İran hükümdarları ile savaş eden Türk hakanları anlatılmaktadır. Eski İran-Türk savaşları dolayısıyla İran ve Türk destanları arasında bir ilgi bulunduğu, rahmetli Prof. Zeki Velidi Togan tarafından ortaya konmuştur. İran hükümdarları ile savaşta bulunan hakanların merkezi Çu havzasında Balasagun, Doğu Türkistan'daki Ordukent (= Kâşgar) şehridir. Azerbaycan kuzeyindeki Şabıran ile güneyindeki Kazvin şehirleri de Tunga Alp'in şehirleri olarak gösterilmektedir.

Eski Türklere ait İran rivayetlerinde, bütün dünyayı elinde tutan bir Türk devletinden söz edilmektedir. Bunların merkezi olarak da Isık-Göl'ün batısındaki Koçunkarbaşı ve Zereşan kıyısındaki Rûyindiz (= Tunçkale) ve Ordukent gösterilmektedir. Bu devletin büyük hükümdarı olan Efrasiyab (= Alp Tunga) İranlılarla savaşlarında onları yendiği zaman Siistan güneyindeki Hamun gölü çevrelerinde ve İran içlerinde bulunmaktadır. Yenilip de İranlılar onun arkasına düştüğü zaman ise Altaylara ve Altay arkasında ve doğusundaki büyük göllerden birine, Koso-Göl'e ya da Baykal gölüne ve yine o yandaki başka bir Rûyindiz (=

¹ Bu ad aslında "Tuña" diye okunmak gerekir, çünkü eski yazımızda "sağır kef" diye adlandırılan ve genizden gelen harf "ng" biçiminde yazılırdı. Bununla birlikte kahramanımızın adı genel olarak "Tunga" diye belenmiş olduğundan biz de değiştirmeyi gerekli görmedik.

Tunçkale) şehrine kaçıyor. Son olarak memleketinin batı parçası Azerbaycan'a geldiğinde, orada İranlıların eline geçerek öldürülüyor.

Efrasiyab (= Alp Tunga) hakkındaki İran rivayetleri, onun hayatının Urmiye gölünde sona erdiğini söylerler. Bu rivayet eski Türklerde, ölülerini ırmağa sarkıtarak gömme âdetlerini hatırlatmaktadır.

İsa'dan önce VII. yüzyılda yaşayan Saka hükümdarı olarak kabul edilen Tunga Alp (Efrasiyab) Edil (= Volga) nehri tarafından gelerek Demirkapı üzerinden Ön Asya'ya geçmiş ve oradan İran-Horasan yolu ile Buhara yakınındaki Beykend'e ve Çu havzasının yukarı başlarında bulunan Koçunkarbaşı denen yere dönüp gelmiştir. Bu Koçunkarbaşı, bugün Isık-Göl'ün batısında bulunan Koçkar yaylası, Karahanlılar zamanında hükümdarların çok sevdiği bir yayla idi.

Strabon, Medyalıların, Sakaların elinden kurtulmalarını "Sakaya" adı verilen bir bayramla her yıl kutladıklarını ve tekrar ele geçirdikleri Anadolu'da Zile şehrindeki İranlıların bu bayramı kendi zamanında bile (İsa'nın ilk yüzyılında) anmakta olduklarını söyler. Saka reislerinin aldatılarak öldürülmeleri İsa'dan önce 626 sıralarında olmuştur. Burada adı geçen Medya kralı Kiyaksaros, İran destanlarında Keyhusrev olduğu gibi Efrasiyab da Türk rivayetlerindeki Tunga Alp'tir. Bu Saka bayramının, El-Bîrûnî ve başkalarınca 13 tîremah ayında (26 haziran), İran hükümdarlarının Efrasiyab'ın elinden kurtulmaları bayramı diye anılan "Tîregân Bayramı" ile bir olduğu anlaşılmaktadır. Minuçihr ile Efrasiyab'ın Âmül şehriden Maverâünnehir semtine bir ok atımı yere kadar sınır çizerek barış yaptıkları bu günü İranlılar uğurlu sayarlar.

İranlılar, Türklerden Efrasiyab (= Alp Er Tunga)'ın kardeşi Barsgan tarafından Beykent'te öldürülen güveyisi İran şehzadesi Siyavuş'un öldürülmesi olayını hiç unutmadıkları ve yılın belli bir gününde yas tuttıkları gibi, Türkler de Anadolu'da ya da Azerbaycan'da öldürülen Alp Er Tunga'nın yasını tutmuşlardır. Orhun yazıtlarında 714 yılında Uyguristan'daki Beşbalık şehrinin kuşatılmasından söz edilirken bu kuşatmanın burada Tunga Tigin'in yuğ (= yas) töreninin yapıldığı bir günde olduğu söylenmiştir. Uygurların Bezeklik'teki tapınağının duvarı üzerinde ağzında ve giyeceğindeki lekelerinden bir şehidi gösterdiği anlaşılan bir resim bulunmaktadır. Bu resmin bir yerinde "Tunga Tigin", başka bir yerinde "Tunga ol" diye okunan bir yazı vardır.

Alp Er Tunga'nın, bu eski Saka Türk kahramanının hatıraları yüzyıllarca yaşamıştır. *Divanü Lûgat-it-Türk'te*, bu ilk Azerbaycan ve Anadolu fatihine ait destandan yuğ (= yas) şiirleri bulunmaktadır.

*Alp Er Tunga öldi mü?
İsiz ajun kaldı mu?
Özlek öcin aldı mu?
Emdi yürek yırtılır*

diye başlayan ve kitabın türlü yerlerine serpiştirilmiş olan on bir dörtlük vardır. Bunlardan bir tanesi küçük birtakım değişikliklerle tekrarlanmaktadır. Alp Er Tunga ile ilgili ağıttan kopmuş olan bu parçalar, günümüzün Türkçesine çevrilerek ve düz yazı ile verilmiştir:

Zaman fırsat gözeti, yer altına pususunu kurdu, beylerin beyini şaşırttı. O (= Alp Er Tunga) kaçmakla bundan nasıl kurtulur?

Feleğin günleri, insanın gücünü kırıp tüketinceye dek çabuk çabuk geçer ve dünyadan erleri (= Alp Er Tunga'yı ve onun adamlarını) alıp götürür de dünya bomboş kalır.

Zamanın âdeti böyledir işte. Bundan başka öldürücü nedenlerden bir neden de vardır. Zaman, dağların başını gözetip okunu attı mı, dağ başları kertilir:

Zaman gezleyip de okunu atarsa ve bununla bir dağı vurmak isterse, o dağın deresi de, tepesi de yırtılıp paramparça olur.

Beyler, atlarını yordular, kaygı onları durdurdu; benizleri, yüzleri sarardı, safran sürülmüş gibi...

Erler Alp Er Tunga'nın yasından kurtlar gibi uluşuyor, yakalarını yırtıp bağırişiyor, sesleri kısılcıncaya dek ağlaşıyor ve ağlamaktan gözleri yaşlarla örtülüyor.

Bağrım yandı, onmuş yaralarım tırmalandı, geçmiş günleri andı; geceler, gündüzler geçer, hep o (Alp Er Tunga) aranır.

Zaman, bütün bütüne gücünü yitirdi, erdemler azaldı; güçsüzler, düşkünler güçlendi, erdemler beyinin (Alp Er Tunga'nın) ölümünden...

Zaman öyle getirdi ki bilginlerin hali kötüleştii; felek onları öyle bir ısırsı ısırdı ki edebın ve kahramanlığın eti kokuştı, arıklıktan ayakta duramayıp yıkıldı, yerlerde süründü kaldı.

Zaman, zaman olmaktan çıktı, kötüleştii. Güçsüzler, arıklar güç buldu. Zamane ehlinde erdem kalmadı, dünyanın beyi (Alp Er Tunga) dünyadan gidince...

Alp Er Tunga'nın hatırası XI. yüzyıla dek Türklerin arasında yaşamıştır. Bunu bir de *Kutadgu Bilig*'den anlıyoruz. Orada, onun bütün Türk beyleri içinde geniş bilgisi ile bütün erdemleri kendisinde topladığı anlatılmakta ve Farsların onu Efrasiyab diye andıkları söylenmektedir.

Alp Er Tunga'nın "Kaz" adında bir kızı olduğunu, Kazvin şehrini bu kızın yaptığını, Golça tarafından onun adını taşıyan bir nehir bulunduğunu Kâşgarlı Mahmut'tan öğreniyoruz.

Alp Er Tunga'nın oğlu, Yazıcıoğlu'nun *Selçukname*'sinde "doksan deriden kürk olsa topuğunu örtmeyen, dokuz deriden şebkülâh olsa tülügün² örtmeyen,

² Şakaklarını, kaşla kulak arasındaki saçlarını.

